

УДК 340 (082)
ББК 67.0я43
А 72

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
(протокол № 2 від 7 лютого 2002 р., протокол № 10 від 15 липня 2004 р.)

Упорядкування:
член-кореспондент НАН України В. Ф. Погорілко; кандидати юридичних наук І. Б. Усенко і
Н. М. Пархоменко

Відповідальні редактори 10-го тому:
академік НАН України Ю. С. Шемшученко; член-кореспондент НАН України В. Ф. Погорілко

Автор вступного нарису
академік НАН України Ю. С. Шемшученко

Автори біографічних довідок:
доктор політичних наук В. П. Горбатенко, кандидат юридичних наук І. Б. Усенко

Науково-допоміжну роботу здійснили
Є. В. Ромінський, Ю. Я. Касяненко, О. В. Кукуруз

Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.; Вид. Дім «Юридична книга». Роки видання — 2005—2005.

ISBN 966-7791-22-X

А 72

Том 10: Юридична наука незалежної України / Упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. — 944 с.
ISBN 966—7791—39—4

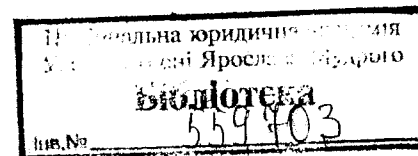
Десятий, останній том «Антології української юридичної думки» містить праці відомих сучасних українських вчених, присвячені різним аспектам державознавства і правознавства.

Видання призначене для вчених-правознавців, викладачів, аспірантів та студентів, а також усіх, хто цікавиться сучасною українською юридичною наукою.

ББК 67.0я43

ISBN 966-7791-22-X
ISBN 966-7791-39-4 (т. 10)

© В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко,
упорядкування, 2005
© Ю. С. Шемшученко, вступний нарис, 2005
© Інститут держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, 2005
© Видавничий Дім «Юридична книга», 2005

ЗМІСТ

Сучасна українська юридична наука: здобутки і перспективи (Шемшученко Ю. С.)	9
I. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
Шемшученко Ю. С. Що є право?	27 30
Цвік М. В. Фундаментальні проблеми теорії права	47 49
Рабінович П. М. Загальнотеоретичне праводержавознавство: наукознавчі, методологічні та філософсько-правові проблеми	64 67
Орзих М. П. Человеческое измерение права: доктринальная ретроспектива и современная постановка проблемы	82 85
Бабкін В. Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України	100 103
Селіванов В. М. Діалектичний взаємозв'язок приватного та публічного права у вітчизняній системі права	116 119
Скакун О. Ф. Історія правових вчень: процес становлення та предмет вивчення	128 131
Римаренко Ю. І. Теоретичні основи етнодержавознавства	143 146
II. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми методології вітчизняної історії держави і права	172 175

а початку ХХ ст. Російська імперія, до складу якої входила й Україна, вступила одночасно з розвинутими країнами в нову стадію розвитку. Російський імперіалізм поряд із загальними для всіх імперіалістичних країн рисами мав свої особливості. Так, за ступенем концентрації виробництва і робітників на великих підприємствах Російська імперія на початку ХХ ст. посіла перше місце у світі. Високою була концентрація виробництва в промисловості, особливо важкій, і в Україні. Концентрація і централізація виробництва в промисловості і виникнення на цьому підґрунті монополій супроводжувалися концентрацією капіталу, злиттям банківського капіталу з промисловим, створенням фінансового капіталу і фінансової олігархії. В банківському капіталі Російської імперії значною була частка іноземних капіталів. У загальному обсязі акціонерного капіталу України іноземний капітал становив 80—90%².

Сільське господарство України, як і Росії, в період, що розглядається, загалом продовжувало розвиватися капіталістичним шляхом. Водночас у ньому існували феодальні кріпосницькі пережитки, передусім велике поміщицьке землеволодіння.

Поєднання капіталістичних суперечностей (загострених на початку ХХ ст. глибокою економічною кризою, що спричинила погіршення становища народних мас) з феодальними пережитками у сільському господарстві, прагнення царизму зберегти в недоторканності існуючий лад, поразка Росії у російсько-японській війні призвели до революції 1905—1907 рр., буржуазно-демократичної за своїм характером.

У разі перемоги революція 1905—1907 рр. покликана була розв'язати такі основні завдання, як повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, ліквідація поміщицького землеволодіння.

¹ Российская история. Учебник / Г. Б. Поляк, А. Н. Маркова, Н. С. Кривцова и др. Под ред. акад. Г. Б. Поляка. — М., 1997. — С. 183.
² Рибалка І. К. Історія України Ч. 2 — Х., 1997. — С. 299.

введення 8-годинного робочого дня, здійснення демократичних перетворень у країні, зокрема, встановлення виборності державних органів, забезпечення прав і свобод громадян, вирішення національних питань. Однак через низку причин вона зазнала поразки. Царат здобув перемогу, і країна вступила у період третьочервневої монархії (червень 1907 — липень 1914 р.). В усій Російській імперії встановлювався режим репресій. Одним з елементів політики царату в період реакції було насадження ідеології великодержавного шовінізму і посилення національного гноблення. В Україні це виявилось, зокрема, в переслідуванні української мови і культури.

Невирішеність багатьох економічних, політичних, соціальних і національних проблем, що раніше призвели до революції, штовхали трудящі маси на нові зіткнення з царським урядом. У 1910—1911 рр. у країні в цілому, в тому числі в Україні, спостерігалось піднесення робітничого руху. Його розмах у 1914 р. досяг рівня 1905 р. Водночас виступи селян переросли в активну боротьбу проти самодержавства. На червень 1914 р. політична криза в Росії досягла кульмінації, і країна опинилася перед загрозою революційного вибуху. Однак 19 липня 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка тимчасово перервала наростання революційного руху в країні.

Соціально-економічна, політична ситуація у Російській імперії в період, що розглядається, безпосередньо впливала на її суспільний, державний лад і право, обумовлюючи більш чи менш суттєві зміни.

На початку ХХ ст. правове становище населення Російської імперії визначалося передусім законами про стани, які містив ІХ том Зводу законів Російської імперії видання 1899 р.¹ Згідно з цими законами населення Російської імперії, як і раніше, поділялося на її підданих і іноземців. У свою чергу, піддані поділялися на такі стани: дворянство, духовенство, міські обивателі, сільські обивателі, інородці. Таким чином, на початку ХХ ст. російське законодавство, що визначало правове становище населення країни, залишалось становим, значною мірою не відповідало новим умовам капіталістичного розвитку Російської імперії. Законодавство зберігало багато особливостей, що склалися історично².

Водночас зміни в економіці, революційні події 1905—1907 рр., що відбувалися на зламі ХІХ—ХХ ст., зумовили необхідність розроблення й прийняття законодавчих актів, що вносили деякі зміни у правове становище або всіх підданих Російської імперії, або окремих станів і відобра-

¹ Свод законов Российской империи — СПб., 1899. — Т. IX, — С. 3.
² Ивановский В. В. Учебник государственного права. Издание второе. — Казань, 1909. — С. 453.

жали дві тенденції: з одного боку, розклад станового ладу, а з іншого, певне зміцнення і об'єднання станів¹.

Серед нових законодавчих актів, що стосувалися усіх станів, одним з перших був царський Маніфест «Про удосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р. Він проголошував «дарування» населенню не порушних основ «цивільної свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, спілок»². Це вже були обіцянки явно конституційного характеру. Засади цивільної свободи подальше законодавче закріплення дістали в «Основних державних законах Російської імперії» в редакції 23 квітня 1906 р., де в главі VIII «Про права та обов'язки російських підданих» зміст цих прав було сформульовано так:

72. Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинне діяння інакше як у порядку, визначеному законом.

73. Ніхто не може бути затриманий під вартою інакше, як у випадках, визначених законом.

74. Ніхто не може бути засудженим і підданим покаранню інакше як за злочинне діяння, передбачене чинними на час скоєння цих діянь кримінальними законами, якщо при тому нововидані закони не викарають вчинених діянь з числа злочинних.

75. Житло кожного є недоторканим. Проведення в житлі без згоди його господаря обшуку або виїмки допускається не інакше як у випадках і в порядку, визначених законом.

76. Кожний російський підданий має право вільно обирати місце проживання і заняття, набувати і відчужувати майно і без перешкод виїздити за межі держави. Обмеження в цих правах установлені особливими законами.

77. Власність недоторканна. Примусове відчуження нерухомості, коли це необхідно для якої-небудь державної чи суспільної користі, допускається не інакше як за справедливу і пристойну винагороду.

78. Російські піддані мають право проводити збори з питань, що не суперечать законам, мирно і без зброї. Законом визначаються умови, за яких можуть відбуватися збори, порядок їх закриття, а також обмеження місць для зборів.

79. Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати усно і письмово свої думки, а також поширювати їх шляхом друку або іншим способом.

¹ Иванова А. Сословно-классовая структура России в XIX — начале XX в. // Вестн. Рос. гуманитар. научн. фонда. — 1996. — № 4. — С. 31.

² Хрестоматія з історії держави і права України. Том I. — С. 294.

80. Російські піддані мають право засновувати товариства і спілки з метою, що не суперечить законам. Умови заснування товариств і спілок, порядок їхньої діяльності, умови і порядок надання їм прав юридичної особи, так само як і порядок закриття товариств і союзів, визначаються законом.

81. Російські піддані користуються свободою віри. Умови користування цією свободою визначаються законом¹.

Як видно зі змісту наведених статей Основних державних законів, гарантією проголошених прав вважалось те, що обмеження прав підданих імперії допускалися тільки у випадках і в порядку, визначених законом. Однак значна частина таких законів не була прийнята майже до падіння царського самодержавства в 1917 р.

Серед прийнятих нормативних актів звернемо увагу на такі. Свобода слова регулювалася Тимчасовими правилами про періодичні видання від 24 листопада 1905 р., доповненими і зміненими березня 1906 р., і Тимчасовими правилами для неперіодичних видань від 26 квітня 1906 р.

4 березня 1906 р. були видані «Тимчасові правила про товариства і спілки». Ці правила стали першим і єдиним в історії дореволюційної Росії законодавчим актом, у якому були зібрані до купи і перероблені з урахуванням тогочасної юридичної практики різноманітні правові норми, які «визначали порядок створення і діяльності суспільних організацій»². Товариством вважалось об'єднання декількох осіб, які дбали не лише про власні інтереси, а й про досягнення спільної мети внаслідок спільної діяльності, а спілкою — об'єднання двох або декількох таких товариств³.

Як уже зазначалося, ст. 78 Основних державних законів у редакції 23 квітня 1906 р. надавала російським підданим право влаштувати збори. Незадовго до їх оприлюднення, 4 березня 1906 р., були опубліковані «Тимчасові правила про збори», що регламентували так звані публічні збори, під якими розумілися збори, влаштовані у приміщеннях, спеціально для цього пристосованих, або таких, що здаються в найм.

Своєрідно вирішувалося питання про законодавче забезпечення проголошеної Маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи совісті. 14 березня 1906 р. було видано закон, що передбачав кримінальне покарання за публічні промови, проповіді, розповсюдження творів, що спонукали до переходу православних «в інше віросповідання, або вчення»⁴. Каралися та-

¹ Свод законов Российской империи. — СПб, 1906. — Т. I. Ч. 1. — С. 16—18.

² Туманова А. С. Право на объединение в министерских законопроектах начала XX века // История государства и права. — 2003. — № 2. — С. 25.

³ Собрание узаконений и распоряжений правительства (далі — СУ). — 1906 — № 48. — С. 308.

⁴ СУ 1906. — № 73. — Ст. 461.

кож батьки, які порушували обов'язок виховувати дітей у православній вірі¹. Основні державні закони Російської імперії у редакції 23 квітня 1906 р. проголошували, що імператор «є верховним захисником і хранителем догматів панівної віри і блюстителем правовір'я й услякого до Церкви святої благочиння». Водночас ст. 62 Основних державних законів установлювала, що «найголовнішою і панівною в Російській імперії вірою є Християнська Православна». Першість православної церкви виявлялася конкретно, зокрема, в тому, що в Російській імперії святкували тільки свята православної церкви. У ці дні не допускалася робота заняття в навчальних закладах, а також не могли виконуватися покарання за судовими вироками². У зазначені святкові дні звільнялися від роботи арештанти християнського віросповідання³. Православ'я визнавалося державною релігією. Відтак узаконювалися цивільні й політичні обмеження з релігійних мотивів. Отже, в Російській імперії свобода совісті могла здійснюватися в обмеженому обсязі.

Що стосується проголошених в Основних державних законах волі і недоторканності особи і життя, то з цього приводу взагалі не було прийнято ні законів, ні навіть тимчасових правил, тобто чинними залишалися норми Статуту кримінального судочинства 1864 р.

Слід наголосити, що перелічені в Основних державних законах цивільні права і свободи, згідно зі ст. 83 цих законів, значно обмежувалися у тих випадках, коли та чи інша місцевість проголошувалася такою, що перебуває у режимі посиленої або надзвичайної охорони чи воєнного становища, передбачених відповідно «Положенням про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою» від 14 серпня 1881 р. та «Положенням про місцевості, що оголошувалися такими, які перебувають на воєнному становищі» від 18 червня 1892 р.

Поряд з наданням прав Основні державні закони Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 р. покладали на підданих імперії й обов'язки. Так, згідно зі ст. 71 Основних державних законів, піддані були зобов'язані «сплачувати встановлені законом податки і мита, а також відбувати повинності». Однією з таких повинностей була військова. Ст. 70 проголошувала: «Захист Престолу і Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, незалежно від стану, підлягає

¹ Свод законов Российской империи. — М., 1910. — Кн. 4. — Тома XIII—XVI. Дополнения к Своду законов Российской империи. — С. 17.

² Статті 25—27 «Устава о предупреждении и пресечении преступлений 1890 г.» // Свод законов Российской империи. — М., 1910. — Т. XIV. — С. 99.

³ Ст. 352 «Устава о содержащихся под стражей 1890 г.» // Свод законов Российской империи. — М., 1910. — Т. XIV. — С. 203.

військовій повинності згідно з постановами закону». Військова повинність, будучи загальнообов'язковою і рівною для всіх, була особистою.

Зрушення в економічній і соціальній структурі російського суспільства, нова обстановка, особливо напередодні і під час революції 1905—1907 рр., спричинили активне формування і консолідацію декількох основних суспільних сил і груп. До першої дослідники відносять урядовий табір, який включав у себе царську родину і придвірну знать, чиновників і військових, реакційне духовенство, найконсервативнішу частину дворян-поміщиків, а також деяку частину верхівки крупної торговельно-промислової буржуазії. Основне завдання представники цієї суспільної сили вбачали у збереженні самодержавного ладу, недопущенні жодних змін у суспільному і державному устрої Російської імперії. До другої суспільної групи входили буржуазія і ліберальні поміщики, які виступали за відвернення народної революції і встановлення в Росії помірної конституційної монархії. Третя основна суспільна група включала пролетаріат у союзі з селянством. Як революційно-демократична сила, вона ставила за мету повалення самодержавства і встановлення в країні демократичної республіки¹. На ґрунті консолідації і розмежування суспільних сил у Росії відбувалися становлення, формування політичних партій.

На початку ХХ ст. організованість національно-визвольного руху в Україні забезпечували українські національні партії, зокрема, Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП), (у 1906 р. УДП і УРП об'єдналися і створили Українську демократичну радикальну партію (УДРП)), Революційна українська партія (РУП), Українська народна партія (УНП). У грудні 1904 р. з РУП вийшла частина її членів, яка організувала Українську соціал-демократичну спілку («Спілку»). У грудні 1905 р. на II з'їзді було оголошено про створення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і прийняті програма та резолюція з найважливіших питань. Програми названих українських національних партій містили положення, що стосувалися як соціально-економічних проблем, так і перетворень у сфері державного ладу Російської імперії. Так, наприклад, у програмі УСДРП висувалася вимога перетворення Росії у демократичну республіку, у якій Україні надавалася автономія з окремою державною інституцією (сей-

¹ История отечественного государства и права: Учебник / Под ред. О. И. Чистякова. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 292.

мом), якому належало право законотворчості у внутрішніх справах населення в межах території України¹.

Розвиток капіталізму в Росії зумовив зміни у її державному ладі, певною мірою знаменували перехід держави від самодержавного до конституційного правління. Цей процес активно відбувався під час революції 1905—1907 рр. Революційні події початку 1905 р. примусили царя Миколу II у рескрипті, даному на ім'я міністра внутрішніх справ О. Г. Булигіна, проголосити свій намір «залучати обраних від населення людей до участі в попередньому розробленні й обговоренні законодавчих пропозицій... при обов'язковому збереженні непорушності Основних законів імперії»².

6 серпня 1905 р. були прийняті закон «Установа Державної думи»³ «Положення про вибори до Державної думи»³. Державна дума створювалася «для попереднього розроблення і обговорення законодавчих пропозицій», які потім мали надсилатися через Державну раду імператору для затвердження. Отже, остання мала лише законодорадчі повноваження. Порядок формування Державної думи, названої «булигінською» за іменем автора законопроекту про її заснування міністра внутрішніх справ Булигіна, регулювався спеціальним Положенням про її вибори. Цей правовий акт містив ряд істотних виборчих обмежень для значної кількості підданих Російської імперії. Так, з виборчого списку виключалися жінки, особи чоловічої статі молодші 25 років, військовослужбовці, учні, «бродячі інородці». Високий майновий ценз виключав з числа виборців робітників і селянську бідноту. Вибори передбачалися по курії від землевласників, міських жителів та селян і були багатоступеневими. При цьому поміщики і великі буржуа голосували за двоступеневою системою, а селяни — за чотириступеневою системою. Російська куріальна система виборів копіювала найконсервативніші західноєвропейські виборчі закони⁴.

Засновуючи таку Державну думу, царський уряд прагнув зберегти монархічні ілюзії (насамперед, серед селянства) і в такий спосіб поса-

¹ Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К., 1992. — С. 9; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. — Х., 1996; Телецул С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.

² Законодательные акты переходного времени 1904 — 1908 гг. / Под ред. Н. И. Давыдовского. — СПб, 1909. — С. 22—23.

³ Там само. — С. 98—134.

⁴ Лаптева А. Е., Нерсесянц В. С., Пархоменко Н. Б., Скришлев Е. А. Из истории российской парламентаризма: к 90-летию первых выборов в Государственную думу России // Государство и право. — 1996. — № 7. — С. 149.

бити напругу революційної боротьби у країні. Однак унаслідок протидії з боку опозиційних сил вибори в булигінську думу так і не відбулися. Загальноросійський жовтневий політичний страйк примусив царя піти на істотні поступки революційному рухові й оприлюднити Маніфест від 17 жовтня 1905 р. В оцінці останнього в історичній і юридичній літературі, незважаючи на деякі розбіжності, загально визнаним є те, що він проголосив засади буржуазного конституціоналізму¹.

Жовтневий Маніфест уперше в історії Росії проголосив заснування парламенту². Справді, царський Маніфест установлював «як непорушне правило, щоб жодний закон не міг набути сили без схвалення Державною думою, і щоб обранцям народу забезпечувалася можливість справжньої участі у нагляді за законністю дій поставлених від Нас властей»³. За Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. Державна дума була постійно діючим органом, який мав суттєве право в галузі законодавства й управління. Маніфест визначав залучення до участі в Думі деяких класів населення, які раніше були позбавлені виборчих прав.

11 грудня 1905 р. було видано указ «Про зміни Положення про вибори до Державної думи», який розширив коло виборців⁴. Раніше засновані землеробська, міська та селянська виборчі курії доповнювалися робітничою курією. Робітники могли брати участь у виборах за підприємствами, що налічували не менше 50 осіб. Розширювався склад виборців від міської курії. На підставі цього нормативного акта здійснювалися вибори депутатів Державної думи I і II скликань.

3 червня 1907 р. було оприлюднене нове антидемократичне «Положення про вибори до Державної думи»⁵. Новий виборчий закон суттєво урізав представництво в Думі деяких окраїн Російської імперії. Зросла кількість виборців від землевласницької курії і скоротилася — від селянської. Особливо зменшувалися виборчі права робітників. В усій Росії виділялося тільки шість промислових губерній (у тому числі Харківська і Катеринославська), робітники яких мали право обирати своїх депу-

¹ Ганелин Р. Ш. Российское самодержавие в 1905 г. Реформы и революция. — СПб, 1991. — С. 216—217; Степанов И. М. Уроки и парадоксы российского конституционализма. Очерк-эссе. — М., 1996; Тихомиров Ю. А. Развитие теории конституционного права // Государство и право. — 1998. — № 7. — С. 5.

² Дзидзоев Р. М. Первый конституционный документ России // Государство и право. — 1997. — № 6. — С. 112.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — Т. XXV, отд. I, № 26803.

⁴ Там само. — № 27029.

⁵ Калининцев Ф. И., Государственная дума в России. Сборник документов и материалов. — М. 1957. — С. 357—381.

татів до Державної думи¹. Міська курія поділялася на дві курії. До першої входили так звані «цензові елементи», тобто власники нерухомості, які обирали більше половини виборців.

Унаслідок цих змін один голос у першій (землевласницькій) курії прирівнювався трьом голосам багатих городян другої курії, 15 голосам селян третьої курії і 45 голосам робітників великих підприємств. За такою системою більша частина виборщиків обиралася, зрозуміло, дворянством і великою буржуазією. На частку ж робітників припадало лише 2,4% виборців². Усього ж активним виборчим правом користувалися лише ще 15% населення Російської імперії³.

Члени Державної думи обиралися на 5 років, кожний з них повинен був принести особливу присягу. Відмова від неї давала підставу вважати цю особу звільняється від обов'язків члена Державної думи⁴.

Члени Державної думи вважалися представниками всієї країни, а не тільки своїх виборців, тому вони не звітували перед останніми. Члени Державної думи користувалися свободою думки і міркувань у справах, які перебували у віданні Думи. Затримати їх за борги і обмежити їхню волю могли лише за постановою судової влади, а під час сесії Державної думи — тільки з її дозволу. Члени Державної думи працювали на палатних засадах, одержуючи від казни 4200 крб. на рік, а також компенсацію за оплату проїзду до Санкт-Петербурга і назад.

Компетенція, а також загальні питання організації і діяльності Державної думи визначалися передусім таким правовим актом, як «Устав Державної думи», а також низкою статей Основних державних законів Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 р.

Державна дума була органом насамперед законодавчим. Вона мала право обговорювати внесені на її розгляд законопроекти, могла його прийняти або відхилити, внести до його тексту поправки і зміни. Одночасно Державна дума наділялася правом законодавчої ініціативи, тобто правом висувати пропозиції про зміни чинного або видання нового закону. Це право Думи поширювалося на всі закони за винятком Основних державних законів Російської імперії, перегляд яких міг здійснюватися тільки за ініціативою імператора. Ці ж Основні закони містили норми про вилучення із законодавчої компетенції Державної думи (статті 21, 96—97, 125). Наприклад, устрій установ, що перебували

¹ Ерошкін Н. П. Самодержавие накануне краха: Кн. для учителей. — М., 1975. — С. 103.

² Васильева Н. И., Гальперин Г. Б., Королев А. Я. Первая российская революция и самодержавие (Государственно-правовые проблемы). — Л., 1975. — С. 148.

³ Лазаревский Н. И. Русское государственное право. — СПб, 1913. — Т. 1. — С. 480.

⁴ Коркунов Н. М. Русское государственное право. — СПб, 1909. — Том II. Часть особенная. — С. 190.

в віданні Міністерства імператорського двору, а так само порядок управління ними визначалися безпосередньо імператором, а постанови з військово-судової і військово-морської судової частин видавалися у порядку, встановленому у зв'язку з військовими і військово-морськими постановами. Однак ці та деякі інші вилучення із законодавчої компетенції Державної думи не міг бути прийнятий без ухвалення Державної думи.

З уведенням до державного механізму Російської імперії Державної думи імператор сам вже не міг приймати закони. Він мав право затверджувати (або не затверджувати) те, що розглядалося Державною думою. Щоправда, ст. 87 Основних державних законів у редакції від 23 квітня 1906 р. передбачала один виняток. Імператор міг самостійно приймати надзвичайні закони у невідкладних випадках під час перерви у засіданнях Державної думи¹. Однак і такий надзвичайний закон обов'язково вносився на розгляд Думи не пізніше ніж через місяць після початку її засідань. Якщо ж закон не вносився протягом зазначеного часу в Думу, він втрачав силу.

Законодавство передбачало наявність у Державної думи повноважень і в сфері фінансів, їй належало право розгляду і затвердження державного розкладу витрат і доходів. Однак законодавство передбачало і деякі обмеження повноважень Державної думи у сфері фінансів. Так, вона не могла розглядати бюджетні питання, пов'язані з діяльністю військового міністерства і міністерства імператорського двору. Не втручалася Дума і в питання про витрати на утримання імператорської родини.

Наділялася Державна дума й контрольними повноваженнями за законністю дій міністрів, використовуючи право запитів до них.

У галузі верховного управління до відання Державної думи належали такі справи: а) про відчуження частини державного майна; б) про будівництво скарбничею залізниць за її рахунок; в) про заснування компаній на акціях; г) про кількість новобранців, необхідну для поповнення армії і флоту; д) державні позики для державних витрат; е) справи, що вносилися на розгляд Державної думи за особливими Височайшими веліннями.

До відання Державної думи належали й питання, що стосувалися її внутрішньої організації. Так, Дума виробляла «наказ», тобто правила внутрішнього розпорядку та організації діяльності самої Думи. Право

¹ Імператор Микола II широко використовував надане йому статтею 87 Основних державних законів право ухвалювати законодавчі акти, які скоріше за все не пройшли б через Державну думу (Про це детальніше див.: Дякин В. С. Чрезвычайно-указное законодательство в России (1906—1914 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1976. — Вып. VII. — С. 240—271.

Державної думи приймати свій наказ закріплювалося ст. 62 «Установи Державної думи»¹.

У травні 1906 р. I Державна дума прийняла перші три глави наказу «Відкриття зборів Думи і перевірка обрання членів оної», «Обрання посадових осіб Думою», «Відділи і комісії Думи», а також правила про припинення дебатів. II Державна дума прийняла глави наказу 1906 р. до тимчасового керівництва і доручила своїй комісії з Наказу — переглянути ці глави й опрацювати наступні, що й було зроблено. II Дума прийняла четверту главу «Порядок провадження справ у Державній думі» та чотири відділи п'ятої глави «Порядок засідань Державної думи». III Державна дума прийняла до тимчасового керівництва Наказ 1906—1907 рр. і доручила своїй комісії з Наказу опрацювати його новий варіант. У 1908 р. Дума прийняла деякі положення нового Наказу, а в червні 1909 р. схвалила його повністю і прийняла до керівництва з жовтня 1909 р.³

Державна дума обирала зі свого середовища Голову Державної думи та двох його товаришів (які виконували в разі необхідності обов'язки Голови) строком на 1 рік (після чого вони могли обиратися знову), а також на 5 років секретаря Думи та його товаришів для завідування канцелярією Думи. Обрані особи становили президію з питань, що стосувалися діяльності Думи. Державна дума могла створювати зі свого середовища комісії і відділи для попереднього розроблення питань, законопроектів та інших справ. Постанови Державної думи з усіх названих питань були остаточними.

Державна дума працювала сесійно. Засідання відкривав, закривав і робив перерви Голова Думи. Він же керував засіданнями, голосуваннями, дебатами, пильнував за додержанням порядку під час засідання, міг зупинити порушника, позбавити його слова тощо. Для кворуму Думи вимагалася присутність у ній не менше третини усього її складу. Якщо засідання не могло відбутися внаслідок неповного складу, то за вимогою міністра, який вніс питання на розгляд, призначалося його слухання вдруге на засіданні не пізніше як через два тижні у засіданні, яке вважалося дійсним незалежно від кількості присутніх у залі засідань Державної думи.

Засідання Думи були публічними. Закритими для публіки вони оголошувалися або самою Думою, або за розпорядженням Голови Думи

¹ Учреждение Государственной думы. — СПб, 1906. — Т. 1. Ч. 2. — С. 11.

² Наказ Государственной думы (по работам 2-й Государственной думы) с объяснениями. Составители В. А. Маклаков и О. Я. Пергамент. — СПб, 1907.

³ Демин В. А. Государственная Дума России: механизм функционирования — М., 1996. — С. 87.

внаслідок заяви міністра, який вніс питання на розгляд про те, що воно не підлягає розголошенню у державних інтересах. Усі справи в Думі, у тому числі й пов'язані з прийняттям закону, вирішувалися простою більшістю голосів (за винятком відміни виборів того чи іншого члена Думи і визначення пояснень міністра незадовільними, коли вимагалася 2/3 голосів усього складу Думи). Якщо ж голоси членів Думи розподілялися порівну, то голосування відбувалося вдруге, якщо і після цього не утворювалося більшості, то голос Голови Думи давав перевагу.

Прийнятий Державною думою законопроект аж ніяк не ставав законом. Законопроект з Державної думи надходив до Державної ради, яка могла за наявності бажання його відхилити.

Річ у тім, що водночас із заснуванням Державної думи імператор здійснив реорганізацію Державної ради, зробивши її учасником законодавчого процесу. Ця реформа була закріплена низкою законодавчих актів: у маніфесті «Про зміни Установи Державної ради і перегляд Установи Державної ради», указі «Про переустрій установи Державної ради» й у новій редакції «Установи Державної ради», виданих 20 лютого 1906 р., в Основних державних законах Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 р. Названі акти перетворили Державну раду по суті у другу, верхню палату російського парламенту¹.

Державна рада мала рівні з Державною думою права. Водночас вона виконувала консервативну роль, яка забезпечувалася насамперед її складом². Річ у тім, що Державна рада утворювалася з членів, які призначалися імператором, і членів, які обиралися на корпоративній основі. При цьому загальна кількість призначених членів Державної ради не могла перевищувати загальну кількість обраних членів Ради. Голова і віце-голова Державної ради щорічно призначалися імператором з членів Ради за призначенням. Такими, що призначалися членами Державної ради, могли бути вищі посадові особи. Повний склад виборних членів Державної ради становив 102 особи. Вони обиралися за указом імператора різними установами і групами населення на строк 9 років. Кожні три роки третина кожного розряду членів Ради вибувала у черговому порядку із заміною вибулих членів новообраними від тих самих установ. Вибори відбувалися так.

Від православного духовенства Синод обирав шість членів Державної ради: три — від чернецького духовенства і три — від білого духовенства. Від кожних губерньських земських зборів, у тих губерніях, де вводилися

¹ Российское законодательство X—XX веков. — М., 1994. — Т. 9 — С. 19.

² Там само. А також: Бородин А. П. Усиление позиций объединенного дворянства в Государственном совете в 1907—1914 гг. // Вопр. истории. — 1997. — № 2. — С. 56—66.

земські установи, — по одному члену (усього 34 члени Державної ради). Від землевласників тих губерній, де не вводилися земські установи — по одному члену Державної ради, які обиралися з'їздом землевласників (усього 26 членів Державної ради). Від дворянських товариств — 12 членів Державної ради. Від Академії наук та університетів — 6 членів Державної ради. Від ради торгівлі і мануфактур, московського її відділення, місцевих комітетів торгівлі і мануфактур, біржових комітетів і купецьких управ — 12 членів Державної ради.

Членами Державної ради не могли бути обрані такі особи: 1) молодші 40 років; 2) які не закінчили курси хоча б у середніх навчальних закладах або не склали відповідного іспиту; 3) іноземні піддані; 4) котрі перебували під судом або слідством за тяжкі злочини чи злочини, що ганьблять особу, а також за ухилення від військової повинності; позбавлені духовного стану за рішенням суду або ж виключені із середовища товариства і дворянського стану за вироками станів; 5) губернатори, віце-губернатори та особи, які обіймали поліцейські посади.

Вибори членів Державної ради були двоступеневими і здійснювалися закритим голосуванням. Обраними вважалися ті, хто набрав понад половину голосів виборців. За рівності голосів питання про обрання вирішувалося жеребкуванням. Члени Державної ради приступали до виконання своїх обов'язків після принесення особливої присяги. Вони не повинні були звітувати перед своїми виборцями і користувалися повною свободою суджень і думок у справах, що перебували у віданні Державної ради. Позбавити їх свободи або обмежити їхню волю можна було тільки за розпорядженням судової влади, а під час засідань Державної ради — тільки за попередньої згоди останньої. Зі складу Державної ради виборні члени вибували у разі втрати російського підданства і цензу, який давав право на участь у виборах.

Засідання Державної ради вважалися такими, що відбулися, якщо з'явилася 1/3 її членів без урахування членів за призначенням чи членів за виборами. Рішення приймалися простою більшістю голосів. Під час розподілу голосів порівну здійснювалося нове голосування. Якщо ж і на цей раз не було більшості голосів, то голос Голови Державної ради давав перевагу.

Засідання Державної ради були відкритими. Але з міркувань державних інтересів вони могли відбуватися й за закритими дверима. Детально організація і діяльність Державної ради визначалися наказом, який приймався Радою й оприлюднювався для загального відома Сенатом. Такий «Наказ Державної ради» був опублікований 12 травня 1907 р.¹

¹ СУ. 1907. — №86. — Ст. 802.

Буючи консервативним органом, Державна рада була покликана, за замислом її реорганізаторів, стримувати ліберальні поривання Державної думи. Рада мала «відігравати роль деякого буфера між Державною думою і самодержавною владою»¹.

Законопроекти, що надійшли до Державної думи і схвалені як нею, так і Державною радою, так само як і законопроекти, запропоновані Державною радою і схвалені як нею, так і Державною думою, надавалися імператору для затвердження. Без цього затвердження жоден закон не міг «мати свого впровадження»². Власноручне затвердження законопроекта царем виражалось словами: «Бути так». Отже, законопроект, схвалений Державною думою і Державною радою, ставав законом лише після його затвердження монархом, а відтак влада давати країні закони належала у кінцевому підсумку йому. У використанні імператором права абсолютного вето щодо актів, прийнятих Державною радою і Державною думою (поряд з деякими іншими чинниками), окремі вчені не без підстав вбачають установлення в Росії на початку XX ст. перехідної форми правління від абсолютної до дуалістичної монархії³. Наголосимо, що сам спосіб вироблення законів був визначений лише після появи у державному механізмі Російської імперії Державної думи і реорганізації Державної ради: законопроект повинен був пройти через названі дві законодавчі установи.

Такими були порядок формування, правове становище, організація роботи Державної ради і Державної думи, з функціонуванням якої передусім і пов'язувалися зміни у державному ладі Російської імперії на початку XX ст.

I Державна дума розпочала роботу 27 квітня 1906 р. До її складу було обрано 478 депутатів⁴. У Думі переважали фракція кадетів (179 депутатів) і трудовики (97 депутатів), що зумовлювало її ліволіберальний характер. До складу I Державної думи входили 38 адвокатів, які у дореволюційній Росії мали високу наукову кваліфікацію, чимало професорів, доцентів і приват-доцентів.

Від українських губерній до складу I Державної думи увійшли 102 депутати. Частина депутатів-українців (45 осіб) створила в Думі україн-

¹ Юртаєва Е. А. Государственный совет в России (1906—1917 гг.) // Государство и право. — 1996. — № 4. — С. 148.

² Лаврентьев Д. К. Хрестоматия по законоведению. — СПб, 1912. — С. 289.

³ Аузин В. В. К вопросу о форме правления в России в начале XX в // Вест. Моск. ун-та Сер. II. Право. — 1994. — № 1. — С. 75. 76; Корнев В. Н. Либеральная и консервативная традиции в государственном управлении России начала XX века // История государства и права. — 2002. — № 6. — С. 9.

⁴ Калининцев Ф. И. Государственная дума в России: Сборник документов и материалов. — М., 1957. — С. 75.

ську фракцію — Українську думську громаду, її політичною платформою була автономія України¹. Ідейним керівником Української думської громади був професор української історії Львівського університету Михайло Грушевський². Друкованим органом української фракції був «Український вісник».

Центральним у роботі I Державної думи було аграрне питання. Висувалися різні програми щодо нього. Передбачалося зокрема примусове відчуження «за справедливую винагороду» тільки тієї частини землі поміщиків, яка віддавалася ними селянам в оренду на кабальних умовах. Трудовики підготували «законопроект 104-х», що передбачав націоналізацію землі і введення урівновальних засад у землекористуванні, а це можна було здійснити тільки за умови ліквідації поміщицького землеволодіння — опори самодержавної країни. Тому височайшим указом від 8 липня 1906 р. I Державна дума була розпущена³.

У Маніфесті «Про розпуск Державної думи і про час скликання такої в іншому складі» від 9 липня 1906 р. Микола II заявляв, що він бажає від «нового складу Державної думи здійснення очікувань наших і внесення в законодавство країни відповідності до потреб оновленої Росії»⁴.

Однак сподіванням імператора не судилося звершитися. Вибори до II Державної думи відбулися у січні-лютому 1907 р. Незважаючи на спад революції, поліцейську сваволю, чинність закону від 19 серпня 1906 р. про військово-польові суди II Державна дума за своїм складом виявилася лівішою I Думи. З 518 депутатських місць у II Державній думі ліві партії і групи (трудовики, соціал-демократи, есери, народні соціалісти) отримали 222 місця, що становило 43% від загальної кількості депутатських місць. Фракція кадетів у II Думі налічувала 98 осіб⁵. Від українських губерній у II Державну думу були обрані 102 депутати. У Думі українські депутати знов об'єдналися у громаду, що налічувала 47 членів. Громада видавала часопис «Рідна справа — вісті з Думи». В ньому друкувалися промови членів, заяви громади, в яких ставилася вимога автономії України, запровадження місцевого самоврядування, введення української мови у школах, учительських семінарах, судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах. На думку членів

¹ Киян М. Ш. Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созывов (1906—1907 гг.). — Х., 1997. — С. 122. Малик Я., Вол. В. Чуприна В. История украинской державности. — Львів, 1995. — С. 73.

² Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 48.

³ СУ. 1906. — №168. — Ст. 1032.

⁴ Там само. — №169. — Ст. 1033.

⁵ История государства и права СССР. Под ред. Г. С. Калинина, А. Ф. Гончарова. — М., 1972. — Ч.1. — С. 303.

української фракції, зокрема селянських депутатів, усі ці завдання мали вирішуватися законодавчим шляхом, через послідовне реформування державного устрою, економічних та соціальних відносин¹.

II Державна дума працювала з 20 лютого по 2 червня 1907 р. За 103 дні свого існування вона збиралася на дві сесії і провела 53 засідання. У центрі уваги II Державної думи, як і раніше, було аграрне питання. Кадети виступали за відчуження частини поміщицької землі і передачу її селянам за викуп. Праві октябристи перебували, по суті, на позиції уряду і відстоювали столипінський указ від 9 листопада 1906 р. Трудовики та інші селянські угруповання, що примикали до них, загалом відстоювали ту ж саму програму, яку вони висунули в I Державній думі, в «проекті 104-х»². Таким чином, у Думі створювалася реальна загроза столипінській аграрній реформі, чого ніяк не міг допустити царський уряд, і він організував розгін II Державної думи. Привід для цього було знайдено. 1 червня 1907 р. П. А. Столипін виступив у Думі з вимогою виключити з Думи депутатів від соціал-демократичної фракції, звинувативши їх у підготовці воєнної змови проти уряду. Дума вимагала доказів і передала питання для вивчення в комісію. Не чекаючи результатів розслідування, імператор Микола II видав 3 червня 1907 р. указ про розпуск II Державної думи і про призначення виборів нового складу Думи на підставі зміненого ним одноособово виборчого закону. Прийняте імператором рішення про зміну закону про вибори до Державної думи без санкції Думи і Державної ради (як це передбачалося ст. 87 Основних державних законів Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 р.) означало «справжній державний переворот, контрреволюційний переворот, що знаменував собою закінчення першої народної революції»³.

У країні склалася третьочервнева монархія, заснована на союзі поміщиків і буржуазії, на політиці лавірування між ними. За своєю суттю ця монархія була антинародною, й уся її діяльність була спрямована проти інтересів народних мас. Одним з елементів політики царського уряду в період третьочервневої монархії було насадження ідеології великодержавного шовінізму й посилення національного гноблення. В Україні царат переслідував українську мову і культуру — забороняв користуватися українською мовою у навчальних закладах і адміністративних установах, припиняв видання українських газет і журналів, художньої

¹ Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 64—65.

² Каліничев Ф. И. Государственная дума в России: Сборник документов и материалов. — М., 1957. — С. 248.

³ Российское законодательство X—XX веков. — М., 1994. — Т. 9. — С. 24.

літератури. У школах не можна було співати українських пісень, читати вірші й виконувати українські мелодії»¹.

У таких складних внутрішньополітичних умовах восени 1907 р. були проведені вибори у III Державну думу. Завдяки новому виборчому закону від 3 червня 1907 р. у цій Думі з 442 депутатських місць 383 отримали поміщики й буржуазія. У ній склалися правоохтябристська та октябристсько-кадетська більшість². Від українських губерній до III Державної думи було обрано 111 депутатів, у тому числі 64 поміщики, 13 священників і тільки 20 селян. Щодо партійної належності депутати України розподілилися так: 55 правих і російських націоналістів, 41 октябрист, 5 кадетів, 2 соціал-демократи.

Склад III Державної думи влаштував царський уряд, що зумовило її функціонування впродовж повного строку (1 листопада 1907 р. — 9 червня 1912 р.). Вона була слухняним зрядом самодержавства. За період роботи III Державної думи нею було розглянуто: 2571 законопроект, внесений урядом, 205 законодавчих пропозицій, внесених членами Державної думи, 157 запитів³.

До IV Державної думи (15 листопада 1912 р. — 6 жовтня 1917 р.) було обрано 445 депутатів. Основними фракціями у ній були праві, октябристи, прогресисти, кадети. Від українських губерній до IV Державної думи увійшли 97 депутатів, з яких крайніх монархістів було 59, октябристів — 21, кадетів, прогресистів — 14, трудовиків — 1, соціал-демократів (більшовиків) — 2. У IV Державній думі неодноразово виникали гострі дебати з національної проблеми, зокрема, українського питання⁴. Відволікаючи депутатів від розв'язання основних соціально-економічних і політичних питань, царський уряд завалив IV Державну думу безліччю другорядних законопроектів. Так, тільки за період 1912 — 1914 рр. на її розгляд було передано понад 2000 таких законопроектів.

Отже, незважаючи на негативне ставлення вкрай правих реакційних урядових кіл до Державної думи як законодавчого органу, царат не спромігся на повну її ліквідацію. За її допомогою царат «створював видимість участі народу у державному житті країни»⁵.

¹ Рибалка І. К. Історія України. — Ч. 2. — С. 367.

² История России. Пособие для поступающих в ВУЗ / Под ред. Б. А. Старкова. — СПб., 1998. — С. 119.

³ Мир русской истории: Энциклопедический справочник. — М., 1997. — С. 30; Кудин О. А. Государственные думы III и IV созывов и последние попытки конституционной реформы монархического строя в России (август 1915 г., ноябрь 1916 г.) // История государства и права. — 2002. — № 6. — С. 11.

⁴ Третья Государственная дума. Материалы для оценки ее деятельности. — СПб., 1912. — С. VII. Ця книга містить найдетальнішу інформацію про всі напрями діяльності III Державної думи.

⁵ История отечественного государства и права. Учебник / Под ред. О. И. Чистякова. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 297.

І все ж Державна дума «за усіх її слабкостей та недоліків, що перешкождали їй стати справжнім парламентом у західноєвропейському розумінні, все ж відіграла в історії Росії позитивну роль»¹.

На початку XX ст. збереглися усі основні ланки місцевої адміністрації, суду, поліції, жандармерії.

Як і в попередній період, управління Україною здійснювалося по губерніях. Так, в губерніях Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській управління очолювали губернатори. На чолі управління Київської, Волинської і Подільської губерній, об'єднаних у генерал-губернаторство, стояв генерал-губернатор, а самі губернії очолювали губернаторами².

На початку XX ст. у міру розвитку революційного руху зростала роль карального апарату царата. Так, у 1902 р. Департамент поліції організував розшукові відділення, які у 1903 р. були перейменовані в охоронні³. Охоронні відділення були, по суті, таємною поліцією, покликаною здійснювати політичний розшук.

Боротьба з революцією примусила царський уряд піти на деяку децентралізацію органів політичного розшуку, надання їм певної самостійності і більшої оперативності. У 1906 р. були організовані районні охоронні відділення, територія діяльності кожного з яких охоплювала декілька губерній. Так, українські губернії були підвідомчі трьом районним охоронним відділенням, а саме: Південно-Західному (Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська губернії), Південному (Херсонська з містом Одеса, Таврійська, Бессарабська губернії і все узбережжя Чорного моря), Південно-Східному (Харківська, Катеринославська, Курська, Воронежська, Чорноморська губернії, а також і область війська Донського)⁴. Керівництво названих районних охоронних відділень перебувало відповідно в містах Київ, Одеса, Харків. 14 грудня 1906 р. було прийнято Положення про районні охоронні відділення⁵.

¹ Лаштева Л. Е., Нерсисян В. С., Пархоменко Н. Б., Скрипичев Е. А. Из истории российского парламентаризма: к 90-летию первых выборов в Государственную думу в России // Государство и право — 1996. — № 7. — С. 149; Шаццло К. Ф. Первая Государственная дума // Отечественная история. — 1996. — № 4. — С. 60.

² Дубровіна А. Б. Механізм управління, суспільний лад і право України в період імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій (1900—1917 рр.) — К., 1970. — Вип. 1. — С. 26.

³ Чукарев А. Г. Организация политического розыска царской России в XIX—XX вв. // Материалы по истории Дальнего Востока (история, археология, этнография, филология). — Владивосток, 1973. — С. 168.

⁴ Ярмивши А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX в. — начале XX века. — К., 1992. — С. 128—129.

⁵ История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы. Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 178—180.

Ці нові структури повинні були об'єднати розшукові органи цілих районів, з тим щоб обробити одержану ними інформацію і скласти найоб'єктивнішу картину про протиурядові організації, що діяли на території району¹.

У підпорядкуванні районних охоронних відділень перебували охоронні відділення, Положення про які було затверджено 9 лютого 1907 р. міністром внутрішніх справ П. А. Столипіним. В ст. I Положення зазначалося: «У тих місцевостях, де є необхідним створення окремих розшукових органів, негласні розслідування у справах про державні злочини покладаються на особливо призначених з цією метою офіцерів корпусу жандармів або чиновників при Департаменті поліції зі створенням при них у разі потреби канцелярії, названої охоронним відділенням»². Одним з найголовніших завдань охоронних відділень була боротьба з «революційними співтовариствами».

До складу кожного охоронного відділення входили загальна канцелярія, відділ зовнішнього спостереження й агентурний відділ (відділ внутрішнього спостереження)³.

Охоронні відділення у своїй діяльності широко використовували провокацію. Вона була звичайним методом роботи цих відділень.

У боротьбі з революційним рухом у країні царський уряд покладав на охоронні відділення великі надії. Тому не випадково в галузі політичного розшуку охоронним відділенням надавався повний простір діяльності і забезпечувалися значні права⁴.

У 1914 р. районні охоронні відділення скасовуються як зайва проміжна ланка у громіздкому апараті політичного розшуку царської Росії.

Для посилення боротьби з кримінальною злочинністю 6 липня 1908 р. був виданий закон «Про організацію розшукової частини», згідно з яким у складі поліцейських управлінь губерній і великих міст створювалися «розшукові відділення чотирьох розрядів для провадження розшуку у справах загальнокримінального характеру...»⁵. У розвиток цього закону 9 серпня 1910 р. Міністерство внутрішніх справ видало Інструкцію чинам розшукових відділень. Незважаючи на широку регламентацію дій пра-

¹ Полиция и милиция России: страницы истории / А. В. Борисов, А. Н. Дугин, А. Я. Малыгин и др. — М. 1995. — С. 61.

² Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом. З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX — початок XX ст.) — К., 1996. — С. 206.

³ Шинджихавили Д. И. Министерство внутренних дел царской России в период империализма (Структура, функции, реакционная сущность, связь с другими министерствами). — Омск, 1974. — С. 53.

⁴ Там само. — С. 52.

⁵ Мулукаев Р. С. Полиция в России (IX-XX вв.). — Нижний Новгород, 1993. — С. 76.

цівників зазначених відділень, Інструкція не вирізнялася достатньою чіткістю своїх норм¹.

У зв'язку із загостренням соціальної напруженості на селі і селянськими виступами у 1903 р. була здійснена часткова реорганізація сільської поліції. Так, замість виборних від селян соцьких, засновувалися штатні посади сільських стражників, які були державними службовцями, нижчими чинами поліції².

19 серпня 1906 р. імператор підписав указ про заснування військово-польових судів. 20 серпня того самого року він затвердив «Правила про військово-польовий суд»³. Положення складалося лише з шести коротких статей, і вже це само по собі свідчило, що військово-польовий суд був «не стільки судом, скільки бойовим засобом дії»⁴.

Військово-польові суди створювалися у місцевостях, де проголошено військовий стан або стан надзвичайної охорони. Ці суди не були постійними органами, а створювалися протягом доби з моменту вчинення злочинного діяння по можливості протягом доби з моменту вчинення злочинного діяння. Суди могли створюватися за ініціативою начальника гарнізону, військового загону, командира порту, за розпорядженням і вказівкою генерал-губернатора, головнокомандувача, командувача військ округу та уповноваженими ними особами.

До складу військово-польового суду входили голова і чотири офіцери гарнізону або військових кораблів флоту. Всі п'ять осіб, які входили до військово-польового суду, мали належати до стройових офіцерів, навіть якщо у місцевості, де засновувався військово-польовий суд, були й чини військово-судового відомства. Таким чином, ні від голови, ні від членів військово-польового суду юридичних знань і практичної підготовки до судової діяльності не вимагалось. Отже, подібний склад військово-польового суду не давав жодних, хоча б найменших гарантій ні незалежності, ні вміння з'ясувати суть справи, що розглядалася судом⁵.

Засідання військово-польового суду відбувалося за закритими дверима, а прізвища головуючого і членів суду зберігалися в таємниці. Для військово-польових судів практично не існувало жодних процесуальних правил⁶. Справи розглядалися у спрощеному порядку. Судовий розгляд не повинен був тривати понад дві доби. Весь судовий розгляд зводився до

¹ Там само. — С. 79.

² История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы: Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 36.

³ СУ. 1906. — № 206. — Статті 1361, 1362.

⁴ Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство-судопроизводство. — СПб, 1914. — С. 287.

⁵ Полянский Н. Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — М., 1958. — С. 199.

⁶ Глушаченко С. Б., Савельева М. В. Терроризм в России в период 1905—1907 гг. Деятельность П. А. Столыпина // История государства и права. — 2002. — № 5. — С. 3.

оголошення в суді складеного військовими або поліцейськими чинами протоколу (донесення) і допиту обвинуваченого. При цьому невизнання обвинуваченим своєї вини, докази і обставини, що він наводив у своє визнання, прохання про виклик свідків і очевидців тощо судом до уваги не бралися, а їх зміст не перевірявся. Вироки військово-польового суду, що постановлялися «за законами воєнного часу», передбачали, як правило, тільки одну міру покарання, а саме, смертну кару. Оскарженню вироки не підлягали. Вони виконувалися «невідкладно», принаймні не пізніше доби «з моменту проголошення». Подібним чином діяли і військово-морські суди на підставі «Правил про військово-польовий морський суд», затверджених імператором Миколою II 20 серпня 1906 р.

Діяльність військово-польових судів викликала осуд усіх верств населення країни². Негативно оцінювали цю діяльність і багато хто з депутатів II Державної думи. Так, один з членів Думи, виступаючи на засіданні 12 березня 1907 р. і характеризуючи військово-польові суди, наголосив, що вони «є апаратом, удосконаленим для смертної кари. Вони є простим шаблем до шибениці»³.

Правила про військово-польовий суд втратили силу з 19 квітня 1907 р. згідно зі ст. 87 Основних державних законів Російської імперії в редакції 23 квітня 1906 р. і внаслідок того, що царський уряд зрозумів безперспективність їх проведення у нормальному законодавчому порядку через Державну думу.

Революційні події 1905—1907 рр. помітно вплинули й на діяльність судової системи, що функціонувала на підставі «Учреждения судебных установлений» 1864 р., яка була орієнтована на посилення репресій проти активних учасників революції. Так, Міністерство юстиції, яке очолювало всю судову систему, в період 1905—1907 рр. видало низку секретних циркулярів та інструкцій, що орієнтували суди на посилення подібних репресій⁴.

Значна роль у переслідуванні учасників революції належала прокуратурі. Так, циркуляри Міністерства юстиції, прийняті наприкінці 1906 р., містили категоричні вимоги до прокурорів судових палат виявляти надзвичайну активність у переслідуванні осіб, обвинувачених у державних злочинах, аграрних безпорядках, а так само і в загальнокримінальних злочинах, учинених з політичних мотивів.

¹ СУ. 1906. — № 206. — Ст. 1363.

² Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900—1917). — К., 1991. — С. 45.

³ Государственная дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. Сессия вторая. — СПб., 1907. — Т. 1. — Столб. 426.

⁴ Сборник циркуляров и инструкций Министерства юстиции (с 1877 по 1914 г.). Секретные. — Пг., 1914.

В умовах нового піднесення революційного і демократичного руху 1910—1911 рр. царський уряд пішов на внесення змін у судову систему Російської імперії. Законом від 15 червня 1912 р. «Про перетворення місцевого суду» поновлювався інститут мирових суддів¹. При цьому зміст багатьох статей «Учреждения судебных установлений», присвячених мировій юстиції, законом від 15 червня 1912 р. було змінено. Так, наприклад, у ст. 64 «Учреждения судебных установлений» в редакції 1864 р. зазначалося, що «Вищий нагляд за всіма взагалі мировими судьями, також, як і за їхніми з'їздами, зосереджується в Касаційних Департаментах Сенату і в особі Міністра юстиції». Ця ж сама ст. 64 «Учреждения судебных установлений» в редакції закону від 15 червня 1912 р. мала інший зміст: «Вищий нагляд за всіма взагалі мировими судьями, також, як і за їхніми з'їздами, належить судовим палатам в межах їхніх округів, Касаційним Департаментам Правлячого Сенату, Міністру юстиції»².

Отже, ст. 64 нової редакції містила одну з головних новел, введених в «Учреждения судебных установлений», яка полягала у підпорядкуванні всієї мирової юстиції вищому нагляду не тільки касаційного департаменту Сенату і Міністра юстиції, як це було спочатку за судовими статутами 1864 р., а й судовим палатам у межах їхніх округів³. Порядком введення в дію закону від 15 червня 1912 р. визначався у затвердженому 26 червня 1913 р. «Положенні про введення в дію закону від 15 червня 1912 р. про перетворення місцевого суду»⁴.

У повному обсязі закон від 15 червня, однак, після його прийняття не був уведений. Спочатку його дія поширювалася на такі десять губерній, як Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська і Курська⁵. Відкриття нового мирового суду у цих губерніях приурочувалося на 1 січня 1914 р. Всього в названих губерніях було засновано 970 посад дільничних мирових суддів і 120 мирових з'їздів⁶.

¹ Важнейшие законодательные акты (1908—1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / Под ред. и с предисловием проф. В. М. Гессена. — СПб., 1913. — С. 636—734.

² Там само. — С. 644.

³ Судебные уставы императора Александра II, дополненные всеми позднейшими, не вошедшими в продолжения, узаконениями, последовавшими до 1 июля 1912 г. и в том числе законом 15 июня 1912 года о преобразовании местного суда / Под ред. Ю. В. Александровского. — СПб., 1913. — С. 229.

⁴ Брейтбург Р. А. Преобразованный мировой суд. — М., 1914. — С. 15—25.

⁵ Там само. — С. 13.

⁶ Судебная реформа / Под ред. Н. В. Давыдова и Н. Н. Полянского. — М., 1915. — Т. II. — С. 289.

У зв'язку з поновленням інституту мирових суддів судові функції земських начальників скасовувалися¹. Стали також ліквідуватися й посади міських суддів.

У період, що розглядається, були внесені окремі часткові зміни в компетенцію земських органів самоврядування. Так, згідно із законом від 20 лютого 1906 р. кожен губернський земський збори дістали право обирати по одному члену Державної ради строком на 3 роки. Законом від 3 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів та осіб інших колишніх податних станів» скасовувався порядок призначення губернатором гласних від селян у земства з поновленням повітового виборчого з'їзду від сільських товариств². У 1912 р. повітові земські збори і міські думи здобули право обрання мирових суддів у тих губерніях Російської імперії, де мирова юстиція поновлювалася. Однак у цілому питання про реформу земського і міського самоврядування, висунуте в умовах громадського піднесення на початку ХХ ст., так і не вийшло зі стадії складання проектів та їх обговорення³.

Аналіз змін у державному ладі Російської імперії на початку ХХ ст. дає змогу зробити висновок, що правляча еліта на чолі з імператором Миколою II здійснила деякі заходи з лібералізації режиму під безпосереднім тиском революційних подій, чергуючи реформи з контрреформами.

Капіталістичний розвиток Росії не міг, звичайно, не впливати на право країни. Однак у період, що розглядається, будь-яких суттєвих, великих законодавчих актів прийнято було не так вже й багато⁴. Можна стверджувати, що найбільші зміни відбулися у державному, адміністративному, земельному та кримінальному праві. Проте були окремі зміни й в інших галузях права.

На початку ХХ ст. в Україні чинними були норми цивільного права, що містилися в основному в частині I тому X Зводу законів Російської імперії, норми якого багато в чому вже не відповідали вимогам буржуазного суспільства, що розвивалося, й об'єктивно зумовлювали необхідність проведення буржуазної кодифікації цивільного права. І робота в цьому напрямі проводилася. Перші редакції проектів Цивільного уложення (російської кодифікації цивільного права) стали оприлюднюватися з 1894 р., спочатку окремими частинами (книгами), а незабаром й окремими виданнями. До 1905 р. зведена редакція проекту Цивільного

¹ Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802 — 1917 гг. — М., 1983. — С. 141.

² СУ. 1908. — № 237. — Ст. 1700.

³ Гильченко А. В. Из истории становления местного самоуправления в России // Государство и право. — 1996. — № 2. — С. 148.

⁴ Про них йшлося вище під час аналізу суспільного і державного ладу.

уложення була складена, і в такому вигляді проект названого Уложення був опублікований¹. У цілому, характеризуючи зміст Уложення, важко не погодитися з такою думкою: «Охоплюючи зараз, через стільки років, не погодитися з такою думкою: «Охоплюючи зараз, через стільки років, не можна не пишати широтою, глибиною і ґрунтовністю виконаної ними роботи. Роботи, яка виявилася незатребуваною, припиненою у самому її розпалі»². Проект Цивільного уложення так і залишився проектом, а потреба розвитку цивільного права відчувалася у країні вельми гостро. Тому в період, що розглядається, й були прийняті окремі правові акти в галузі цивільного права, покликані оперативно відгукуватися на вимоги часу. Цивільне право завжди придало пильну увагу захисту права приватної власності, передусім власності дворян-земельників. Тому не випадково 10 квітня 1905 р. був прийнятий іменний указ «Про майнову відповідальність сільських товариств і селищ, селяни яких брали участь у безпорядках, що відбувалися останнього часу в деяких місцевостях». Звернувши увагу, що «усіляка приватна власність є недоторканою, й охорона її від незаконних посягань, а тим більше від насильства, становить першорядний обов'язок уряду...», Микола II звелів Міністру внутрішніх справ створити тимчасові повітові комісії для виявлення учасників «злочинних натовпів селян», а також обчислення розмірів заподіяних ними збитків, для притягнення до майнової відповідальності³.

Указом від 26 квітня 1906 р. «Про майнову відповідальність учасників погромів і грабежів у сільській місцевості» було роз'яснено, що притягнення до майнової відповідальності осіб, які «брали участь у натовпах, якими знищено, пошкоджено або викрадено майно у сільській місцевості», провадиться потерпілими у судовому порядку, а стягнення, присуджені за позовами потерпілих, зверталися на все рухоме й нерухоме майно, що належить винним і на яке дією «загальних цивільних законів і особливих про селян узаконень поширюється відповідальність за приватні борги»⁴.

Чинне того часу російське цивільне право до прав на чужі речі відносило право користуватися річчю і її плодами, а також право користува-

¹ Гражданское Уложение. Проект Высочайше утвержденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения (С объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной Комиссии) / Гост. А. Л. Саатчиан / Под ред. И. М. Потрямова. — СПб., 1910. — Т. 1. — 1215 с.; Гражданское Уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. — СПб., 1910. — Т. 2. — 1215 с.

² Развитие русского права во второй половине XIX — начале XX века. — М., 1997. — С. 173.

³ СУ. 1905. — № 59. — Ст. 507.

⁴ СУ. 1906. — № 115. — Ст. 651.

тися угіддями в чужому майні. Відповідно до закону від 23 червня 1912 р. «Про право забудови» до цих прав додавалося й право на забудову, згідно з яким особі надавалося право користуватися землею строком від 36 до 99 років для спорудження будинків (ст. 1¹). При цьому забудовник міг після закінчення строку забудови або знести будівлю, або віддати її власнику землі.

Особливе місце в російському цивільному праві належало авторському праву і промислового праву. Автор мав виключне право відтворювати, опубліковувати і розповсюджувати свій твір. До промислових прав закон відносив права винахідника, право на фірму і товарний знак. Законом від 28 червня 1912 р. «Про примусове відчуження привілеїв на винаходи й удосконалення» встановлювалося, що, незважаючи на право винахідника користуватися своїм винаходом або удосконаленням, в разі державної необхідності право на винахід або удосконалення могло бути примусово відчужене на користь держави. Проте примусове відчуження допускалося лише у випадках, коли між урядом і власником привілею на винахід чи удосконалення не могло відбутися добровільної угоди про відчуження привілею. При цьому примусове відчуження привілеїв допускалося не інакше як за винагороду власнику винахода чи удосконалення¹.

Деякі зміни вносилися і в сімейне право. Зокрема, змінилося правило про місце проживання подружжя. Закон від 14 березня 1914 р., встановлював можливість роздільного проживання подружжя, якщо для одного з них спільне життя уявлялося неможливим².

Були внесені зміни і в спадкове право. Так, законом від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав спадкування за законом осіб жіночої статі і права заповіту родових маєтків» розширювалися права жінок-спадкоємиць за законом. Закон, зокрема, зрівняв дочок із синами у спадкуванні рухомого й нерухомого майна. У законі від 3 червня 1912 р. також знайшли відображення особливості спадкування майна в губерніях Чернігівській і Полтавській³.

Зростання робітничого руху на початку ХХ ст. зумовило прийняття окремих актів, що стосувалися фабрично-заводського законодавства. Так, 2 червня 1903 р. був виданий закон, який набув чинності з 1 січня 1904 р., про відповідальність підприємців за каліцтва і смерть робітників, про винагороду робітників, які постраждали від нещасних випадків. Незважаючи на всі свої вельми суттєві недоліки, закон від 2 червня 1903 р.

¹ Важнейшие законодательные акты (1908—1912 гг.). — С. 766.

² Там само. — С. 930.

³ История отечественного государства и права. Учебник / Под ред. О. И. Чистякова. — М. 1996. — Ч. 1. — С. 304.

являв собою відомий крок уперед щодо техніки безпеки робіт на підприємствах¹.

Під тиском нового революційного піднесення серія прийнятих раніше актів фабрично-заводського законодавства доповнювалася законами про страхування. Так, 23 червня 1912 р. було прийнято одночасно два досить важливі закони про страхування робітників: «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» і «Про страхування робітників від нещасних випадків»². Суть цих законів зводилася до того, що для матеріального забезпечення робітників промислових підприємств (за винятком казенних шляхів і залізниць загального користування) у випадках хвороби засновувалися лікарняні каси, членство в яких для робітників було обов'язковим. Згідно із законом, кошти каси формувалися насамперед зі щомісячних внесків її членів (1—3% заробітку) і підприємця (2/3 суми внесків членів каси). Обов'язок надання лікарської допомоги хворому робітнику покладался на підприємця. Відповідно до закону допомога на випадок хвороби призначалася у розмірі від 1/4 до 2/3 заробітку на строк не більший як 30 тижнів упродовж року³.

Робітник, який постраждав унаслідок нещасного випадку на виробництві, одержував від страхового товариства у разі тимчасової непрацездатності допомогу у розмірі 2/3 середнього денного заробітку. У разі постійної непрацездатності робітник одержував пенсію до 2/3, а в окремих випадках до повного річного заробітку. Якщо ж унаслідок нещасного випадку на виробництві сталася смерть робітника, пенсію могли одержувати вдова (1/3 заробітку загиблого — довічно), діти (1/6 заробітку на кожну дитину до досягнення ними 15-річного віку), батьки (1/6 заробітку) і деякі інші особи. Однак у всіх цих випадках загальна сума виплат не повинна перевищувати 2/3 заробітку загиблого⁴.

23 червня 1912 р. були прийняті закони, що регулювали організацію і діяльність установ, що наглядали за здійсненням страхування робітників: «Про заснування ради у справах страхування робітників» і «Про заснування Присутствія у справах страхування робітників»⁵. Попри всі свої недоліки нові страхові закони ввели вперше в російське законодавство про фабрично-заводську працю принцип обов'язкового страхування⁶.

¹ Шельмагин И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900—1917. — С. 139.

² Важнейшие законодательные акты (1908—1912 гг.). — С. 827—875.

³ Там само. — С. 840.

⁴ Советская историческая энциклопедия. — М., 1973. — Т. 14. — С. 938.

⁵ Важнейшие законодательные акты (1908—1912 гг.). — С. 813—827.

⁶ Шельмагин И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900—1917. — С. 282.

На початку ХХ ст. у Російській імперії були чинними два збірники кримінальних законів, а саме: Уложення про покарання кримінальні та виправні у редакції 1885 р. і Статут про покарання, що накладаються мировими судьями.

У 1903 р. був затверджений імператором і виданий новий збірник кримінальних законів під назвою «Кримінальне уложення». Після прийняття названого Уложення 1903 р. незабаром набули чинності лише окремі його глави та статті. Так, у 1904 р. набула чинності глава третя Уложення 1903 р. «Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому», глава четверта «Про державну зраду», статті 121, 123, 126—134 глави п'ятої «Про смуту». Законом від 14 березня 1906 р. набула чинності глава друга Кримінального уложення 1903 р. про порушення постанов, що захищають віру, але із суттєвими змінами і поправками, зумовленими виданням 17 квітня 1905 р. указу про віротерпимість. Пізніше, у різний час набули чинності окремі статті Кримінального уложення 1903 р. про протидію правосуддю, про порушення постанов про нагляд за друком, про порушення постанов, що захищали громадський спокій та ін.¹

Застосовуючи на практиці зазначені глави і статті Кримінального уложення 1903 р., судові установи зобов'язані були керуватися і главою першою «Про злочинні діяння і покарання взагалі» цього Уложення (тобто загальної частини) щодо злочинів, передбачених главами і статтями Уложення 1903 р., які набули сили².

Загальна ж частина Уложення 1903 р. містила багато нових статей, в основу яких були покладені засади буржуазного кримінального права. Так, наприклад, в ст. 1 формулювалося поняття злочину таким чином: «Злочинним визнається діяння, заборонене на момент його вчинення законом під страхом покарання»³. Тобто був сформульований найважливіший принцип кримінального права: немає покарання без злочину, передбаченого законом. Як бачимо, Уложення 1903 р. давало так зване формальне визначення злочину⁴. Під час аналізу поняття злочину звертає на себе увагу винятково важлива з точки зору захисту прав підданих Російської імперії вказівка Уложення, що закон, порушення якого ставилося за вину обвинуваченому, має набути чинності до вчинення діяння або під час його вчинення.

Слід зазначити, що в Уложенні відкидався принцип аналогії.

¹ Российское законодательство X—XX веков. — Т. 9. — С. 265.

² Моллерус И. Руководство для полицейских чинов (пособие к изучению обязанностей полиции). — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 30.

³ Таганцев Н. С. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. — СПб., 1904. — С. 1.

⁴ Исачев И. А. История России: правовые традиции. — М., 1995. — С. 196.

Уложення 1903 р., виходячи з тяжкості покарань, що встановлювалися за злочинні діяння, розподіляло ці діяння на три групи: тяжкі (за ці злочини призначалася смертна кара, каторга і заслання на поселення), інші злочини (каралися ув'язненням у виправному домі, фортеці або тюрмі); провини (каралися арештом або грошовим стягненням). Тобто Уложення кваліфікувало злочинні діяння не за об'єктом посягання, а за суворістю покарання¹.

Кримінальне уложення 1903 р. дуже чітко визначало форми вини — умисел і необережність. При цьому умисел міг бути як прямим, так і непрямым. Так, ст. 48 Уложення проголошувала: «Злочинне діяння вважається умисним не тільки тоді, коли винний бажав його вчинення, але також, коли він свідомо допускав настання наслідків, що зумовлювали злочинність цього діяння». Злочинне діяння вважалось необережним не тільки тоді, коли винний не передбачав, хоча міг і повинен був передбачати настання злочинних наслідків, але й коли передбачав, проте легко-важно розраховував такі наслідки відвернути.

Кримінальне уложення також чітко визначало: а) стадії вчинення злочину; б) види співучасті; в) обставини, що усувають настання кримінальної відповідальності, наприклад, малолітство (вік настання кримінальної відповідальності встановлювався з 10 років), хворобливий розлад душевної діяльності або непритомний стан, випадок, необхідна оборона, нездоланна сила; г) обставини, що посилюють відповідальність, наприклад, рецидив, вчинення двох або більше злочинних діянь.

Спеціальний розділ Кримінального уложення був присвячений обставинам, що усувають покарання. Так, покарання не застосовувалося за давністю (ст. 68). Від імператора могло прийти помилування і прощення.

Докладно у Кримінальному уложенні 1903 р. було урегульовано питання про чинність кримінального закону в часі і просторі.

Загальна частина Уложення 1903 р. містила велику групу статей, присвячених покаранням. Так, за тяжкі злочини призначалися покарання: смертна кара, яка вчинювалася через повішення, і не публічно (ст. 15), каторга без строку або на строк від чотирьох до 15 років. При цьому засуджені мали утримуватися в каторжних тюрмах у загальному ув'язненні і залучалися до важких примусових робіт як у приміщеннях цих тюрм, так і поза ними (ст. 16). Після закінчення каторги злочинці підлягали переведенню на поселення у спеціально призначених для цього місцевостях; заслання на поселення, що призначалося без строку (ст. 17); ув'язнення у виправному будинку на строк від одного року і шести міся-

¹ Развитие русского права во второй половине XIX — начале XX века. — М., 1997. — С. 182.

ців до десяти років. Засуджені до утримання у виправному будинку повинні були утримуватися спочатку в одиночному ув'язненні від трьох до шести місяців, а згодом їх переводили на загальне ув'язнення. Засуджені до ув'язнення у виправному будинку жінки мусили виконувати роботи у цьому будинку, а чоловіки — поза виправним будинком (ст. 18).

За злочини і провини Кримінальне уложення передбачало такі види позбавлення волі: ув'язнення у фортеці на строк від двох тижнів до шести років (ст. 19); ув'язнення у тюрмі на строк від двох тижнів до одного року (ст. 20); арешт, що призначався на строк від одного до шести місяців. Уложення 1903 р. передбачало як покарання і грошову пеню.

Уложення 1903 р. передбачало, що засудження до смертної кари, каторги або заслання на поселення поєднувалося з позбавленням права стану. Для дворян це означало втрату дворянського звання і всіх переваг з ним пов'язаних. Це також тягло за собою втрату почесних титулів, чинів, орденів, почесних звань і пенсій, усунення від посад державних, церковних, станових, земських, міських тощо.

Особлива частина Кримінального уложення 1903 р. мала такі глави:

II. Про порушення постанов, що захищають віру; III. Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому; IV. Про державну зраду; V. Про смуту; VI. Про непокору владі; VII. Про протидію правосуддю;

VIII. Про порушення постанов про військові і земські повинності;

IX. Про порушення постанов про захист народного здоров'я; X. Про порушення постанов про захист громадської та особистої безпеки; XI. Про порушення постанов про захист народного добробуту; XII. Про порушення постанов про захист громадського спокою; XIII. Про порушення постанов про нагляд за громадською моральністю; XIV. Про порушення постанов про нагляд за вихованням юнацтва; XV. Про порушення постанов про нагляд за друком; XVI. Про порушення постанов про нагляд за промислами і торгівлею; XVII. Про порушення постанов про особистий найм; XVIII. Про порушення постанов про провадження будівельних робіт і про користування шляхом сполучення і засобами зв'язу; XIX. Про злочинні діяння проти прав сімействених; XX. Про підробку монети, цінних паперів і знаків; XXI. Про підлог; XXII. Про позбавлення життя; XXIII. Про тілесні ушкодження і насильство над особистістю; XXIV. Про поєдинок; XXV. Про залишення в небезпеці; XXVI. Про злочинні діяння проти особистої волі; XXVII. Про непотребство; XXVIII. Про образи; XXIX. Про розголошення таємниці; XXX. Про пошкодження майна, шляхів сполучення, застережливих, граничних і тому подібних знаків або інших предметів; XXXI. Про неповідомлення

про знахідку, привласнення чужого майна і зловживання довір'ям; XXXII. Про злодійство, розбій і вимагання; XXXIII. Про шахрайство; XXXIV. Про банкрутство, лихварство та інші випадки караної недобросовісності щодо майна; XXXV. Про злочинні діяння проти прав авторських і привілеїв на винаходи; XXXVI. Про самовільне користування чужим майном; XXXVII. Про злочинні діяння по службі державній і громадській.

Як бачимо, в Уложенні 1903 р. в основу групування злочинів було покладено об'єкт посягання. На перше місце ставилися злочини проти віри і церкви як це традиційно було і в попередньому російському законодавстві.

Як вже відзначалося, чинності набуло не все кримінальне Уложення 1903 р., а лише глави II—V, окремі статті деяких інших глав, а також статті Загальної частини Уложення.

Глава II Уложення «Про порушення постанов, що захищають віру», встановлювала покарання за богохульство, блюзнірство, порушення порядку в церкві. Злочинним вважалося і порушення обряду поховання чи поховання християнина за нехристиянськими обрядами. Передбачалася також кримінальна відповідальність за викрадення трупа і глум над трутом. Стаття 80 Уложення передбачала покарання за посягання на свободу віросповідання, а ст. 84 — за спокусу православного або неправославного в бузувірське вчення. Глави III—V Уложення 1903 р. «Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора і членів імператорського дому», «Про державну зраду», «Про смуту» об'єднували всі склади державних злочинів. Так, статтями гл. III Уложення 1903 р. встановлювалася відповідальність за посягання на життя, здоров'я, волю, недоторканність імператора, діяння, спрямовані на повалення його з престолу, позбавлення або обмеження його влади. Передбачалася кримінальна відповідальність також за посягання на членів імператорського дому, наприклад, за образу імператриці, спадкоємця престолу. До небезпечних державних злочинів належали державна зрада, конкретні прояви якої перелічувалися в гл. IV Уложення 1903 р. (статті 108—120). Так, карався як зрадник російський підданий, винний: у сприянні неприятелю в його військових чи інших ворожих проти Росії діях; у вступі до неприятельського війська та ін. Глава «Про смуту» включала різні за тяжкістю діяння. Так, кримінальній відповідальності підлягали винні в участі «у публічному збіговиську, яке зібралось з метою висловити неповагу до верховної влади... або заявити про співчуття бунту, або зраду, або особі, яка вчинила бунтівницьке або зрадницьке діяння» (ст. 121). Статті глави V Уложення 1903 р. встановлювали відповідаль-

ність за масові безчинства, організацію мітингів, демонстрацій з політичними цілями тощо.

Найтяжчі злочини, передбачені главами III—V Кримінального Уложення 1903 р., каралися найсуворішими покараннями: смертною каторгою, строковою каторгою або каторгою без строку, а менш тяжкі — ув'язненням у тюрмі або виправному будинку, засланням на поселення, ув'язненням у фортеці.

Як уже зазначалося, крім глав, що аналізувалися, чинності набули окремі статті деяких інших глав Кримінального Уложення 1903 р. Так, глави VII «Про протидію правосуддю» чинності набула ст. 163, що встановлювала відповідальність за недонесення. З глави XV «Про порушення постанов про нагляд за друком» — ст. 309, яка надавала суду право визначати ступінь злочинності надрукованого матеріалу.

З глави XXVII «Про непотребство» чинності набули статті, що встановлювали відповідальність за звідництво, за схилення особи жіночої статі шляхом насильства, погрози вбивством тощо до промислу непотребством (проституцією), за сутенерство.

У період, що розглядається, приймалися нормативні акти в галузі кримінального права, які вносили окремі зміни в ті статті Уложення 1903 р., що набули чинності. Так, 5 липня 1912 р. був прийнятий закон «Про зміну чинних законів про державну зраду шляхом шпигунства». Цим законом була змінена редакція статей 111, 112, 113, 118, 119 Кримінального Уложення 1903 р. і включені в нього деякі статті. Було значно розширено поняття шпигунства і виділено як самостійний склад державна зрада у формі шпигунства у военний час¹. 25 грудня 1909 р. був прийнятий закон «Про заходи щодо покладання краю торгівлі жінками в цілях розпусти». Була посилена відповідальність за вказані в законі злочини. Окрім того, встановлювалася кримінальна відповідальність особи, яка схилила до виїзду з Росії осіб жіночої статі для заняття проституцією у вигляді промислу.

Водночас зміни і доповнення вносилися і в чинні розділи Уложення про покарання кримінальні й виправні (в редакції 1885 р.). Так, у березні 1906 р. назване Уложення було доповнено статтею, що передбачала кримінальну відповідальність осіб, винних в образі виборних членів Державної думи і членів Державної ради під час виконання ними своїх обов'язків². Страйковий рух сільських робітників у 1905-1906 рр. зумовив прийняття 15 квітня 1906 р. законодавчого акта, відомого під назвою «Правила проти виникнення страйків серед сільських робітників»³. Ця

¹ Важнейшие законодательные акты (1908—1912 гг.). — С. 973—975.

² СУ. 1906. — № 54. — Ст. 354.

³ СУ. 1906. — № 103 — Ст. 619.

ми «Правилами» внесено низку змін в Уложення про покарання кримінальні й виправні в редакції 1885 р., а також у Статут про покарання, які накладаються мировими судьями, що мали за мету боротьбу зі страйковим рухом сільських робітників. У 1906 р. був прийнятий закон «Про недозволене залишення вітчизни», який став основою нової статті розділу про злочини і провини проти порядку управління Уложення про покарання кримінальні й виправні в редакції 1885 р. Тепер покарання встановлювалося для тих, хто, відлучаючись з Вітчизни, наймався на іноземну службу без дозволу російського уряду або вступав у підданство іноземної держави. Для порушника встановлювалося покарання у вигляді позбавлення усіх прав стану і вічне вигнання за межі Російської імперії.

Деякі зміни стосувалися і кримінально-процесуального законодавства. Так, прийнятий 15 червня 1912 р. «Закон про перетворення місцевих судів» з метою скорочення провадження у маловажливих кримінальних справах вводив інститут судових наказів¹. Процедура цієї форми розгляду справи зводилася до доповіді мировим суддею справи, заслуховування пояснень обвинуваченого й обвинувача (у випадку, якщо вони з'явилися у судові засідання) і постановлення наказу. Якщо протягом семи днів після одержання засудженим копії наказу від нього не надходило прохання про судовий розгляд справи, наказ набував законної сили. Інститут судових наказів був запозичений з австрійсько-німецького процесу і для Російської імперії був процесуальною новелою².

¹ Важнейшие законодательные акты (1908—1912). — С. 731.

² Шаркова И. Г. Мировой судья в дореволюционной России // Государство и право. — 1998. — № 9. — С. 84.